

بازنمایی ساختار صفوی باغ تاریخی عباس آباد نطنز

سیدمحمد بهشتی

عضو هیئت علمی مرکز آموزش عالی میراث فرهنگی

سارا آلاپوش

دانش آموخته کارشناسی ارشد رشته بناها و بافت‌های تاریخی

aladpoush@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۹۴ / ۹ / ۱۶

تاریخ پذیرش: ۹۴ / ۱۱ / ۱۴

چکیده

باغ عباس آباد نطنز از باغ‌های به‌جامانده از قرن یازدهم هجری (مقارن با دوره صفوی) است. این باغ اثری است که در پیوند با محیط پیرامون و موقعیت ساختاری‌اش، نمود متفاوتی در میان باغ‌های شاهی دارد، تا آنجا که قرارگیری آن در منطقه ییلاقی نطنز و دامنه کوه کرکس از وجوه برجسته آن به لحاظ منظری به شمار می‌آید. پژوهش پیش رو تلاشی در جهت بازنمایی ساختار اولیه این باغ با استناد به گزارش‌های علمی، متون و اسناد تاریخی موثق و مطابقت با گونه‌های مشابه است. یافته‌هایی که در حوزه این مطالعه به دست آمده است در راستای شناخت گونه‌ای از باغ‌های ایرانی است که مبتنی بر واقعیت‌های موجود می‌باشد. یکی از رویکردهای این مطالعه، نگرش به ساختار کلی مجموعه عباس آباد - که باغ را جزئی از آن می‌داند - است. این نگرش مجموعه عباس آباد را به مثابه منظومه‌ای در تعامل با بستر شکل‌گیری‌اش می‌بیند. افزون بر این، هدف از بررسی چنین موضوعی، نگاه دقیق‌تر به یکی از باغ‌های خارج از شهر و منزلگاهی است. خوانش زمینه پیدایش اثر، به نمودارشدن ساختارهای ارزشمندی که در پیوند با باغ شاهی قرار می‌گرفتند، منجر شد. اجزایی همچون معدن سرب و روی، آثاری از قبرستانی قدیمی و سکونت‌گاه نخستین را می‌توان از یافته‌های این پژوهش دانست. در حیطه عناصر معماریانه نیز وجود مکان اقامتی سابط در مجاورت باغ محرز شد. همچنین در روند تحقیق، شناسایی گیاهان اصیل و نظام آبیاری باغ مد نظر قرار گرفته است.

واژه‌های کلیدی

باغ عباس آباد، نطنز، دوره صفوی، باغ ایرانی.

در دوره صفویه، باغ‌های بسیاری با عملکردهای متنوع پدید آمده‌اند که طرح‌اندازی آنها پیرو بستر شکل‌گیری‌شان بوده است. پیدایی باغ‌های شاهی اطراف اصفهان به سبب مزیت نزدیکی به پایتخت شاه عباس اول و نیز ویژگی‌های تفرج‌گاهی آنها بوده است که از این منظر بیان و جلوه متفاوتی از «باغ‌های برون‌شهری» را به لحاظ ویژگی‌های عملکردی‌شان به وجود آورده‌اند. در این میان ناحیه نطنز خود مقصدی به منظور سیر و شکار پادشاهان صفوی بوده است و همین امر زمینه پیدایش باغ‌های سلطنتی چون عباس‌آباد، تاج‌آباد، و باغ حرم یا خرم - که تفرج‌گاه تابستانی زنان خاندان سلطنتی بود - را فراهم آورده است. باغ عباس‌آباد نطنز بی‌شک یکی از منحصربه‌فردترین طرح‌های ماندگار دوران صفوی است. این باغ، در دوره شاه عباس اول در قریه‌ای به همین نام بنیان نهاده شده است. در این دوره تاریخی با توجه به ثبات سیاسی، کشاورزی به سبب اهمیت ذخایر غله و تقاضای شهر در این منطقه رونق و توسعه می‌یابد. بنا بر این شاکله باغ‌ها را در این ناحیه می‌توان متأثر از کارکرد اقتصادی منطقه دانست و تعریفی تازه از باغ‌های برون‌شهری با عنوان «باغ-مزرعه» مطرح ساخت. از این رو یکی از هسته‌های اولیه این تحقیق مبتنی بر تعریفی از پارادایم‌های هخامنشی که ترکیبی از باغ کشاورزی و محوطه حفاظت‌شده شکار را در بر دارد (سابتلی، ۱۳۸۷: ۱۷) شکل گرفته است. مخصوصاً آنکه پارادایم‌های هخامنشی با زمینه شکل‌گیری این اثر، بنا به وجوه برجسته آن همچون بیلاقی بودن، زمین‌های زراعی پیرامونی و وجود مناطق شکار در دامنه‌های کرکس قرابت دارد.

این جستار به خوانش ارزش‌های مغفول این باغ تاریخی خواهد پرداخت تا گامی در راستای شناسایی و حفظ این گونه آثار ارزشمند برداشته شود. همچنین این تحقیق اخیر نشان می‌دهد که بسیاری از وجوه باغ‌ها مورد توجه پژوهشگران قرار نمی‌گیرد. در حالی که به نظر می‌رسد این وجوه مغفول نقش مهمی در شناخت ساختار و شکل‌گیری آنها دارد و پرسش‌های تازه‌ای را در این حوزه پیش رو می‌گذارد.

قریه عباس‌آباد، باغ عباس‌آباد

در باب وجه تسمیه عباس‌آباد در متون مربوط به دوره صفویه چنین آمده: «چون از اثر فرمان قضاچریان ترتیب یافت مسمی به عباس‌آباد گردید» (جنابدی، ۱۳۷۸: ۷۶۱). بدین معنا که این قریه به فرمان شاه عباس اول و دوم بنیاد نهاده شد و به عباس‌آباد شهرت یافت. عباس‌آباد بهشهر، عباس‌آباد اصفهان، عباس‌آباد نائین، عباس‌آباد شاهرود و عباس‌آباد نطنز از جمله مستحقاتی هستند که شامل شهر، باغ، روستا، شکارگاه و غیره بوده‌اند.

قدیم‌ترین متنی که به عباس‌آباد نطنز اشاره می‌کند، عالم‌آرای عباسی است که آن را باغ می‌خواند: «...و در نطنز باغ تاج‌آباد مع عمارات درگاه و بالاخانه‌ها و حمام و غیره و باغ عباس‌آباد مابین نطنز و کاشان...» (اسکندربیک ترکمان، ۱۳۸۲: ۱۱۱۱). افزون بر این فیگوتروا در عصر صفوی آن را به عنوان باغ شاه توصیف کرده است. در برخی از منابع نیز از قریه عباس‌آباد یاد شده است. از جمله سرپرسی سایکس که در دوره قاجار به ایران سفر کرده، از چشم‌انداز آن سخن به میان می‌آورد و کلمه Hamlet^۱، به معنی قریه را در توصیف آن به کار می‌برد: «پس از طی نشیب و فرازهای متعدد و تماشای دورنماهای دل‌فریب قریه عباس‌آباد...» (سایکس، ۱۳۳۶: ۲۱۰-۲۱۱).

در متن اجاره‌نامه‌ای^۲ به تاریخ ۱۳۱۳ش نام مزرعه عباس‌آباد درج شده است. علاوه بر این در، نقشه‌های شماره ۶۳۵۷ II SW (بلوک ۵۸ کاشان) سازمان نقشه‌برداری، مزارع شرق باغ را مزرعه عباس‌آباد و محدوده باغ شاهی را شکارگاه عباسی نشانه‌گذاری کرده‌اند که حاکی از این است که باغ به شکارگاه هم موسوم بوده است.

از مستندات این‌گونه برمی‌آید که باغ در محدوده قریه‌ای با نام عباس‌آباد قرار داشته است که ساختارش ترکیبی از قلعه، مزارع، باغ، بقایایی از قبرستانی در شمال باغ شاهی، و معدن تشکیل می‌شده که به طور قطع طرحی سکونت‌گاهی را تداعی می‌کند. احتمال آن نیز می‌رود که سابقه سکونت‌گاهی آن به پیش از دوره صفویه بازگردد. یکی از دلایلی که می‌توان در این باره مطرح کرد نام روستای نئی

روبا، کوه‌های وروان و دو کوه زرد آستانه می‌شود و جانب شرقی‌اش دشتی است که بستری را برای زراعت فراهم آورده است. از این رو عباس‌آباد از یک سو رو به کوه و از سوی دیگر رو به دشت دارد که از حیث بصری و ساختار آن را بی‌همتا ساخته است (تصویر ۱).

موقعیت قرارگیری باغ در عباس‌آباد

باغ در محور شمال غربی - جنوب شرقی شکل گرفته و در مختصات جغرافیایی " ۳۹۵۴.۳۵'۳۳° عرض شمالی و " ۴۸'۵۶.۴۸۳۴° طول شرقی و ارتفاع ۱۴۱۵ متر از سطح دریا واقع است. باغ عباس‌آباد از غرب به روستای هم‌جوارش، صالح‌آباد (ننی) که در حدود ۱۵۰+ متر بالاتر از باغ است، از جنوب به مزرعه لاکج، و از شرق به مزرعه عباس‌آباد (با ارتفاع ۱۴۰۰ متر از سطح دریا) محدود می‌شود.^۵

تاریخ احداث باغ

با انتقال پایتخت صفوی از قزوین به اصفهان در دوره شاه عباس اول و در پی آن رونق ناحیه نطنز به لحاظ موقعیت

مشرف به آن است که ریشه‌ای اوستایی دارد اما از آنجایی که در این منطقه کاوش باستان‌شناسی صورت نگرفته و نیز نامی کهن‌تر از عباس‌آباد به دست نیامده است، نمی‌توان این نظریه را تأیید کرد. همچنین، بنا بر آنچه در مقاله «کوشک‌ها و عمارت‌های ییلاقی در دوره صفویه و قاجار» آمده، ظروفی سرامیکی شامل خمره، ظروف آشپزخانه، گلدان، و کاسه در اطراف باغ کشف شده است که کلاسیس، فهرستی از جنس، نوع و اندازه ظروف و طرح‌هایی از آن‌ها ارائه داده اما به محل نگهداری و قدمت‌شان اشاره نکرده است (Kleiss, 1987: 353).

موقعیت جغرافیایی قریه عباس‌آباد

عباس‌آباد در محدوده دهستان برز رود^۳ در بخش مرکزی شهرستان نطنز استان اصفهان در فاصله حدود ۶۵ کیلومتری شهر کاشان و ۱۲ کیلومتری شمال غرب شهر نطنز در حاشیه جاده قدیم کاشان - نطنز در منطقه حفاظت‌شده کرکس^۴ واقع شده است. جانب غربی عباس‌آباد که به کرکس کوه منتهی می‌شود، مشتمل بر دره‌ها و کوه‌هایی چون دره

تصویر ۱. چشم‌انداز باغ عباس‌آباد از جاده قدیم کاشان - نطنز (عکس از: نگارندگان).

بیلاقی و شکارگاهی‌اش، زمینه‌ی احداث این باغ در زمان حکومت وی (۹۹۶ تا ۱۰۳۸ق) به وجود آمد. از این رو احتمالاً تاریخ پیدایش این باغ در شکل صفوی‌اش، به پیش از زمان وقفش در سال ۱۰۱۵ق که در کتب تاریخی چون *عالم‌آرای عباسی* و *تاریخ شاه اسماعیل دوم* درج شده است، بازمی‌گردد و در خلال سال‌های ۱۰۰۰ تا ۱۰۱۵ق تخمین زده می‌شود.

از دیگر سو شواهد مبین آن هستند که دوره‌ی ساخت باغ‌های عباس‌آباد و تاج‌آباد - که به لحاظ فرم و ساختار مشابه یکدیگر اند - همزمان است و روند شکل‌گیری‌شان با نظر به گفته‌های دُن گارسیا دسیلوا فیگوئروا که در سال ۱۰۲۸ق در حدود سیزده سال پس از وقف، هر دو باغ را دیده است و ساختارشان را ناتمام می‌یابد، تداوم داشته است و این موضوع در تبیین وی از درختان تازه غرس‌شده بخشی از هر دو باغ نمایان می‌شود: «نیمه‌شب گذشته بود که سفیر به باغی رسید هم از آن شاه. این باغ که نهال‌هایش را تازه کاشته بودند نه آرایشی داشت و نه ساختمانی، جز شاه‌نشینی که سفیر در آن منزل کرد» (فیگوئروا، ۱۳۶۳: ۲۳۶). او تاج‌آباد را نیز در آن زمان باغ کاملی نمی‌بیند و این‌گونه آن را به تصویر می‌کشد: «باغی بسیار بزرگ داشت با انواع درختان میوه و تعداد زیادی چنار و توسه که محیط مشجر خرم و مطبوعی را به وجود آورده بودند. همچنین در این سو و آن سوی باغ، چشمه‌ها و استخرهای کوچکی بود که در آن‌ها آب‌تنی می‌کردند زیرا ساختمان استخرهای بزرگ ناتمام بود. اساساً کار احداث و آرایش قسمتی از باغ ناتمام بود و در قسمت‌های دیگر نیز به تازگی درخت‌هایی غرس کرده بودند» (همان: ۲۳۶).

مالکیت باغ

باغ مزبور در زمره‌ی باغ‌هایی بود که در شمار املاک خالصه (خاصه یا شاه‌ی) محسوب می‌شد و طبق فرمان شاه عباس اول در سال ۱۰۱۵ق که تبدیل اراضی سلطنتی به اوقاف تفویضی را در پی داشت، وقف عام شد. آنچه مسلم است با تقویت دولت مرکزی، املاک خاصه از یک سو به منظور

تأمین منابع مالی شاه و از سوی دیگر به لحاظ سیاسی با هدف خروج این املاک از مالکیت قبایل قزلباش و سرکردگان‌شان که شاه عباس زمینه‌های تضعیف آن‌ها را فراهم می‌کرد، رشد و گسترش یافتند. تبدیل مالکیت از صورت خاصه به صورت وقفی، با توجه به اینکه این اراضی غیر قابل فروش و انتقال بودند، موجب گسترش شکل خاصی از اجاره به صورتی که افزایش درآمدهای حکومت را در بر داشت، شد (دانشگاه کمبریج، ۱۳۷۹: ۲۳۶-۲۳۷). این ملک در عهد قاجار به تصرف مالک خصوصی درمی‌آید؛ دوره‌ای که به رکود و کاهش رونق باغ می‌انجامد. به نقل از اعظم واقفی در زمان ناصرالدین‌شاه این اراضی از طرف حاکم وقت اصفهان به میرزا محمدحسین معاون دیوان واگذار می‌شود (اعظم واقفی، ۱۳۸۴: ۲۴۸-۲۴۹).

طبق وقف‌نامه‌ی شش‌صفحه‌ای موجود، میرزا محسن معاون دیوان فرزند میرزا محمدحسین مالک تفویضی باغ، فرزند حاجی محمدبیک برادر حاج ملا احمد نطنزی، از علمای بزرگ عصر قاجار و داماد حاج ملا احمد فاضل نراقی به تاریخ ۱۰ ذی‌حجه ۱۳۲۲ق/۱۲۸۳ش، دو دانگ از شش‌دانگ این ملک را بر عزاداری حضرت حسین بن علی وقف می‌کند؛ یعنی بار دیگر این ملک موقوفه می‌شود: «جناب معظم له طلباً لمرضات الله الکریم و خالصاً لوجهه العظیم، وقف صحیح مخلص شرعی و حبس صریح مؤبد ابدی همیشگی نمودند همگی و تمامی و جملگی دو دانگ متصرفی ملکی مختص خودشان را از شش دانگ مزرعه‌ی معینة معلومه مدعوه بمزرعه‌ی عباس‌آباد، واقع در محال اربعه‌ی نطنز که در محل خود مشخص و معین و محدود به حدود ذیل السطر است به رودخانه، به مزرعه‌ی کالیجان، به اراضی بادرود، به قریه‌ی ننی...».

میرزا محسن معاون دیوان تولیت عباس‌آباد را پس از حیات خویش به فرزند ارشدش میرزا محمدخان، ملقب به مفاخرالسلطنه^۶ و نظارت آن را به دو فرزند دیگرش، میرزا علیخان ملقب به خبیرالسلطنه^۷ معاون وزیر پست و تلگراف در کابینه‌ی مهدی‌قلی هدایت و میرزا حسن‌خان ملقب به معظم‌السلطنه واگذار می‌کند (اعظم واقفی، ۱۳۸۴: ۲۵۵). بر مبنای اسناد تاریخی حدود سال ۱۳۳۰ق/۱۲۹۰ش

مفاخر السلطنه متولی موقوفه می‌شود^۸ و در حدود سال ۱۳۰۴ ش تولید باغ به دلیل فوت وی به خبیر السلطنه انتقال می‌یابد^۹ که در متن اجاره‌نامه مورخ مهر ۱۳۱۳ ش نام او به عنوان مالک قید شده است و تا به امروز هم عباس‌آباد در اختیار خاندان معاون دیوان قرار دارد.

بازخوانی بستر و عرصه باغ ساختار بستر

شاکله بستر عباس‌آباد ترکیبی از باغ، قلعه، معدن، قبرستان، و مزارع است. مزارع شمال شرق باغ شاهی که در سوی دیگر جاده قرار گرفته اند شامل مزارع پایین و میان دشت است و باغ شاهی با نام باغ بالا و جنوبی‌ترین و بلندترین قسمت باغ که بر روی تپه‌ای قرار دارد به نام باغ بلند شناخته می‌شود (نقشه ۱).

قلعه عباس‌آباد، سکونت‌گاه اولیه

قلعه عباس‌آباد معروف به قلعه کهنه - که خطوط به‌جای‌مانده از آن را با نظر به عکس هوایی دهه ۱۳۳۰ در ناحیه میان دشت مزارع عباس‌آباد می‌توان ردیابی کرد - نمایانگر هسته اولیه این قریه است. با مهاجرت ساکنان این دشت به صالح‌آباد (ننی) زمینه استقرار امنیت‌شان در این دره فراهم

آمد و به متروکه شدن و تخریب قلعه منجر شد. در واقع بسیاری از مزارع اربابی که در دشت‌ها قرار داشتند دارای قلعه‌ای بودند که دهقانان در آن سکنی می‌گزیدند. مانند گز در دشت‌های شمالی اصفهان و بخش مرکزی مورچه‌خورت که این‌الگو در گز سبب جلوگیری از تصرف مهاجمان افغان در دوران صفویه شد (لمتون، ۱۳۷۷: ۴۴-۴۵). در تاج‌آباد و نیز چشمه‌علی دامغان که دارای ریشه‌هایی کهن‌تر از قاجار هستند، شاهد قلعه‌ای در مجاورت باغ شاهی هستیم که البته در مورد چشمه‌علی گفته می‌شود که این قلعه جایگاه نگهبانان بوده است (نجاتی، ۱۳۴۶: ۵۴۵). بصیرالملک نیز در یادداشت‌های سفر و مأموریت خود به ملایر، در مسیر ری به علی‌آباد از قلعه علی‌آباد در نزدیکی باغ یاد می‌کند (ملکوتی، ۱۳۸۴: ۸۴۹). بنا بر آنچه ذکر شد، قلعه در جوار باغ شاهی اغلب محل سکونت دهقانان مزارع مجاور و یا اقامتگاه نگهبانان باغ بوده است.

ساختار باغ

ساختار دوبخشی باغ با دو حصار تعریف می‌شود؛ حصار چینه‌ای بخش داخلی باغ رسمی^{۱۰} و فضای میانی آن را در میان می‌گیرد و حصار خارجی محصورکننده زمین‌های زراعی است. خط و خطوط به‌جای‌مانده از حصار خارجی،

نقشه ۱. عناصر فضایی و کالبدی بستر پیرامون و درون باغ (پرداخت تصویر: نگارندگان بر اساس عکس هوایی سال ۱۳۳۵ شمسی سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح).

گزارش او آمده: «ورودی انبار علوفه که هم‌جوار مجموعه عمارتی که در شرق است، از سمت شمال می‌باشد. از ضلع جنوبی دیوار باغ [رسمی]، دری به سوی آسیاب و به سمت درخت سروی که در بلندای [باغ] است، گشوده می‌شود» (Ibid: 347).

شکل‌گیری باغ به گونه‌ای است که هم در عرض و هم در طول تابع شکل و شیب طبیعی زمین است. تا جایی که ساختاری پلکانی از نوع سنگ‌چین دست‌ساز را پدید آورده است. تناسب هندسی باغ در فرم کلی نزدیک به مربع و طرح باغ شاهی مستطیلی است. و لغرام کلایس در برداشت از باغ ابعاد آن را ۱۸۹×۸۹ متر ذکر کرده است (Ibid: 347). هر چند وی باغ را تنها در محدوده باغ شاهی ارزیابی کرده و از فراتر از این محدوده گزارشی ارائه نداده است. ابعاد کلی باغ با در نظر گرفتن حدود باقی‌مانده از دیوار خارجی ۳۰۰×۲۷۳ متر است و مساحتی در حدود ۸۲۰۰۰ متر مربع دارد. ابعاد باغ رسمی ۱۶۰×۷۸ متر است که نسبت ۱ به ۲ را نشان می‌دهد و مساحتش حدود ۱۲۵۰۰ متر مربع است. اعظم واقفی معتقد است که مساحت باغ در فرم اصیلش در حدود ۵۰ هزار متر مربع را شامل می‌شده است اما هم‌اکنون وسعت باغ به بیش از ۱۲ هزار متر مربع نمی‌رسد (اعظم واقفی، ۱۳۸۴: ۲۴۹)؛ در واقع او کل باغ را در حیطة باغ رسمی به شمار می‌آورد.

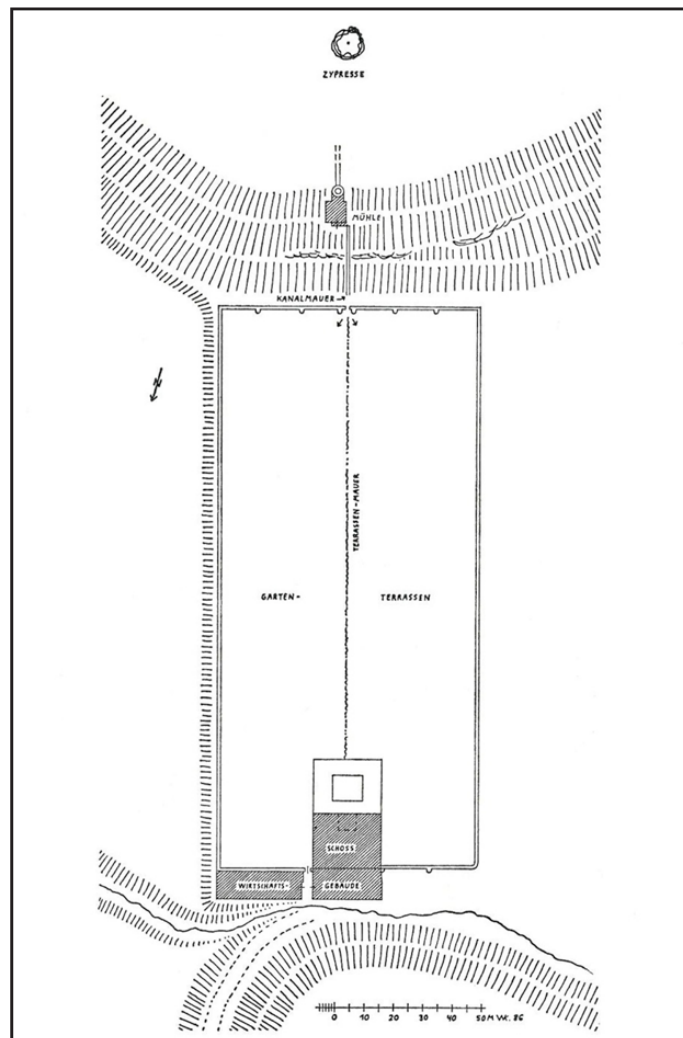
که با چینه‌ای که در ترکیب آن سنگ به کار رفته و آجرهای خشتی، برپا شده نیز بایستی با ساباط مجاورش که صفوی است، هم‌زمان باشد (تصویر ۲). به نظر می‌رسد، این الگو به ساختار اولیه باغ دلالت دارد که مشابه این طرح را در باغ تاج‌آباد می‌توان سراغ گرفت. عناصر معماری باغ به جز عمارت اصلی در فضای بیرونی باغ رسمی جانمایی شده‌اند. چنانکه عناصر خدماتی چون اصطبل، انبار علوفه، ساباط، آب‌انبار و همچنین آسیاب آبی در جوار و بیرون از حصار دوم در خارج از دیوار باغ شاهی و در میانه دو دیوار طرح اندازی شده‌اند. کوشک در منتهی‌الیه محور اصلی در بخش شمال غربی و در ارتفاعی فروتر نسبت به بخش جنوبی قرار دارد. در دو سوی ورودی شمال غربی باغ، آثاری از بقایای دیوارهای دو بنای خدماتی دیده می‌شود (تصویر ۳). این فضاها اصطبل $۲۴/۵ \times ۹/۵$ و انبار علوفه به ابعاد $۲۷ \times ۵/۹$ متر است که [دیوارهای‌شان] ۳ متر بلندا دارند. ساختار جرزه‌ها، چینه‌ای با مصالح خشت و سنگ است. طبق نقشه‌هایی که کلایس از اصطبل ترسیم کرده و شواهد موجود، قسمت‌هایی از سقف به صورت طاق و گنبد طراحی شده بوده است. البته وی از این دو بنا، به عنوان انبار علوفه^{۱۱} نام برده است (Kleiss, 1987: 346). ساباط و آب‌انبار هم‌جوار یکدیگر در شرق و آسیاب در امتداد محور اصلی در جنوب شرقی باغ واقع است. تصویری که کلایس از شاكلة باغ به دست می‌دهد با واقعیت موجود همخوانی دارد (نقشه ۲)، در بخشی از

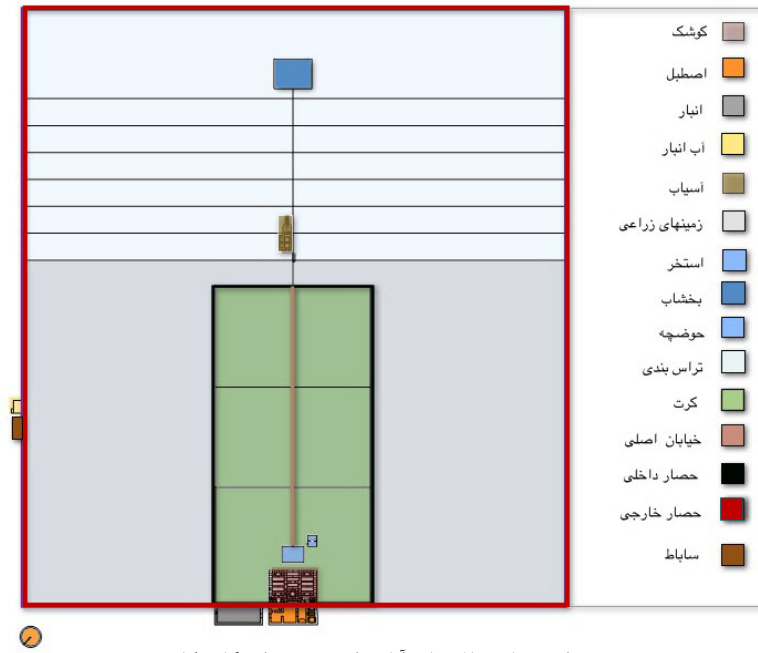
تصویر ۲. حصار خارجی باغ عباس‌آباد نطنز. نما و مقطع حصار (عکس از: نگارندگان).

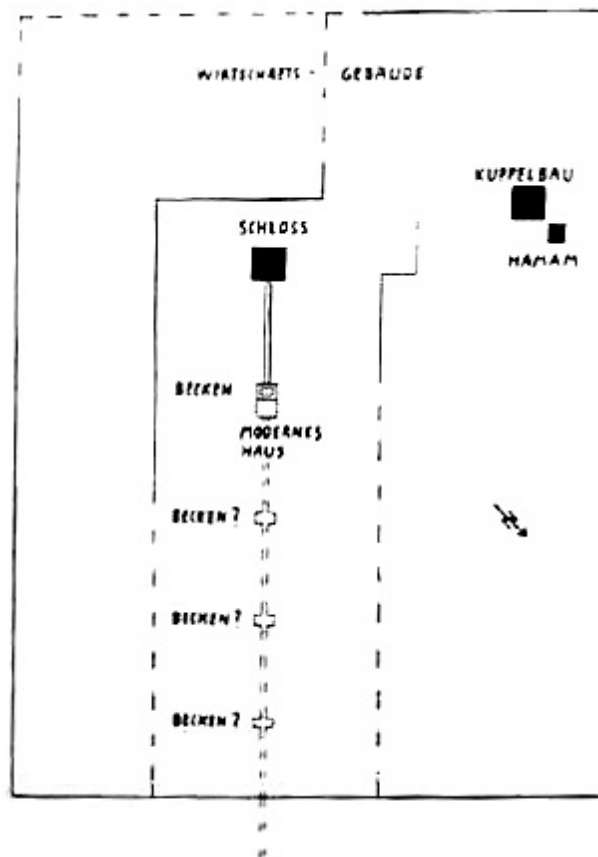
تصویر ۳. بقایای اصطبل و انبار علوفه در جوار کوشک عباس آباد نطنز (عکس از: نگارندگان).

نقشه ۲. سایت پلان محدوده باغ رسمی عباس آباد نطنز (مأخذ: Kleiss, 1987: 346).

نقشه ۳. عناصر باغ عباس آباد نطنز (ترسیم از: نگارندگان).

نقشه ۴. سایت پلان باغ تاج آباد نطنز (مأخذ: Kleiss, 1994:290).

تصویر ۴. وجود دو حصار در باغ تاج‌آباد نطنز (مأخذ: Google maps).

تصویر ۵. کوشک باغ عباس‌آباد نطنز (عکس از: نگارندگان).

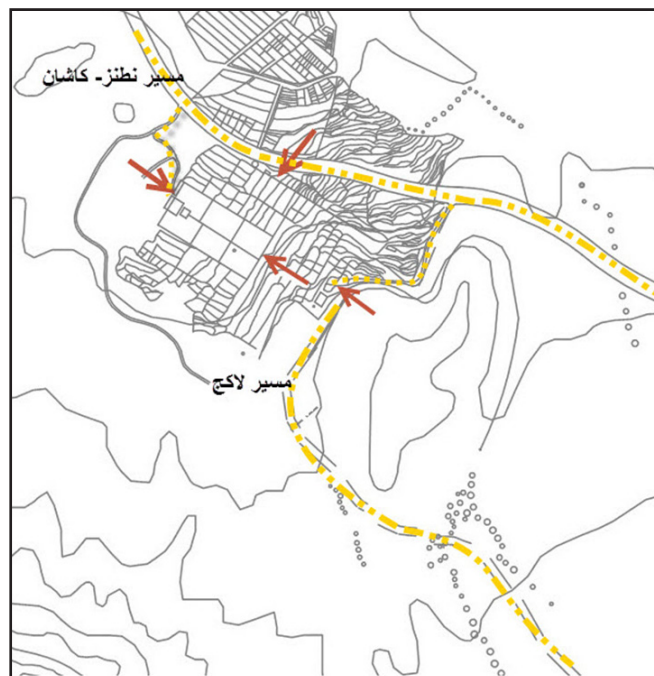
ورود به باغ رسمی

هم‌اکنون با تخریب بخش زیادی از دیوار محوطه باغ، فقط نشانه‌هایی از دو ورودی (مدخل) به باغ رسمی نمایان است. دری که ورود به باغ را از شمال ممکن می‌ساخته و دیگر دری که در جنوب و در راستای محور میانی رو به بلندای باغ گشوده می‌شده است. عکاس بلژیکی (Baroness Marie-Thérèse Ullens de Schooten) در دهه پنجاه میلادی، تصویری از منظر باغ انداخته که ورودی دیگری را در انتهای

حصار شرقی نشان می‌دهد که به‌وضوح نمی‌توان تاریخ آن را معین کرد (تصویر ۶). در حال حاضر این درگاه وجود ندارد و تنها سند به‌جامانده از آن همین تصویر است. علاوه بر این با توجه به این نکته که آب‌انبار و ساباط در محور میانی عرضی در شرق قرار گرفته‌اند و بنا بر اسناد تاریخی متعلق به دوره صفوی هستند، گمان می‌رود ورودی اصلی در مجاورت آن‌ها و در قسمت یک‌سوم انتهای باغ طرح‌اندازی شده بوده باشد (نقشه ۶).

تصویر ۶: منظر از باغ عباس‌آباد نطنز که ورودی شرقی در آن معلوم است
(مأخذ: Harvard Library, Baroness Marie-Thérèse Ullens de Schooten, 1951-197212)

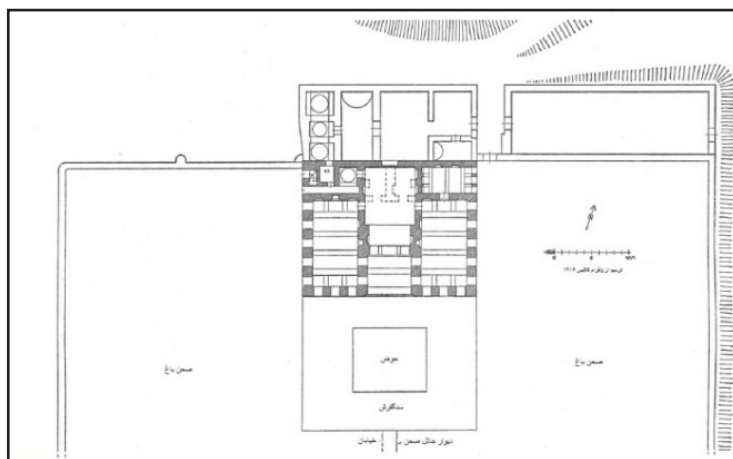

نقشه ۶: ورودی‌ها و مسیرهای منتهی به باغ عباس‌آباد نطنز (ترسیم از: نگارندگان).

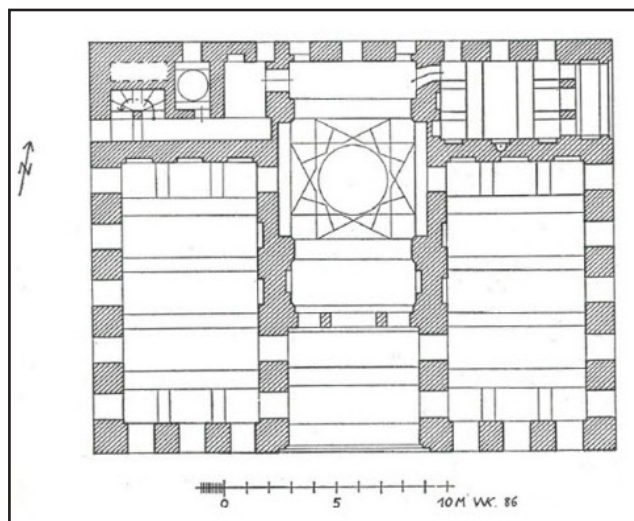
کوشک

و فضاهایی چون حوض‌خانه، دو تالار، اتاق شاه‌نشین، ایوان جنوبی، و خلوت‌خانه را در خود دارد. در زمان مالکیت میرزا محسن معاون دیوان، الحاقاتی در جهت تغییر کاربری بنا ایجاد می‌شود که از آن جمله ساخت سقف در حوض‌خانه به منظور تفکیک دو فضای مسکونی و انبار جهت نگهداری علوفه است. سرسرا یا حوض‌خانه مزین به کاربردی اختری (تصویر ۸) است و اندک آثاری از نقوش مصور آن باقی مانده است که از مهم‌ترین تزیینات بنا به شمار می‌آید. درهای چوبی مشبک بنا به خواست علی جعفرقلی چرمینی از راهزنان تابع نایب حسین کاشی در اواخر قاجاریه به آتش کشیده می‌شود (اعظم واقفی، ۱۳۸۴: ۲۵۱-۲۵۲).

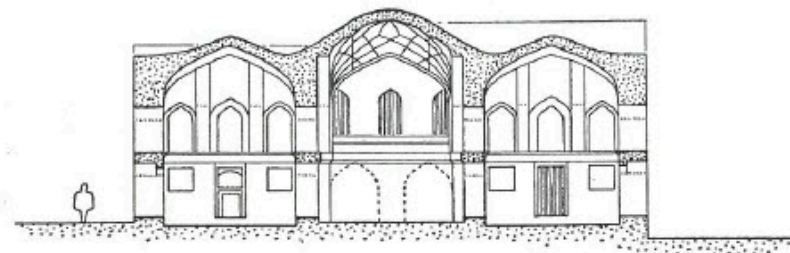
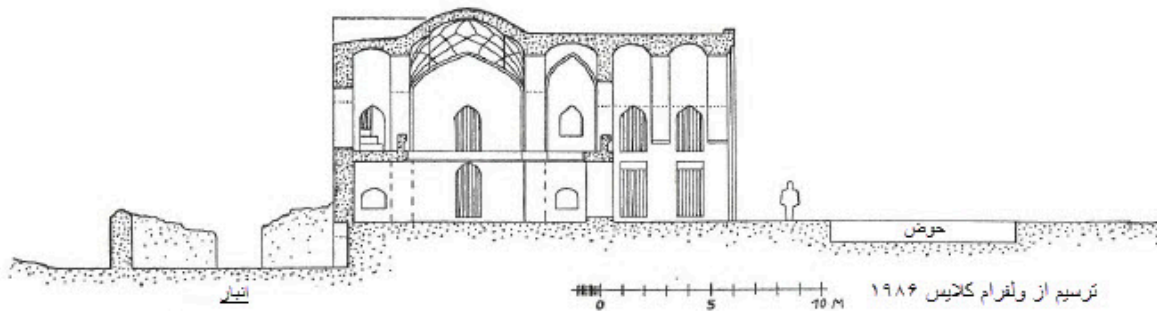
عمارت عباس‌آباد (تصویر ۷) بنایی است که طبق تقسیم‌بندی کلایس در رده کوشک‌هایی با طرح متداول پلان با نظام سه‌بخشی قرار می‌گیرد (نقشه ۷ و ۸) که شکل اولیه آن در کاخ‌های ساسانی با ریخت چلیپایی دیده می‌شود (کلایس، ۱۳۸۷: ۶۸). کلایس با در نظر گرفتن پلان بنا اظهار می‌دارد که این بنا تنها به عنوان اقامت‌گاه موقت تابستانی مورد استفاده قرار می‌گرفته است و آن را قابل قیاس با تالار اشرف که در دوره شاه عباس دوم بنا نهاده شد، می‌داند (Kleiss, 1987: 352) (نقشه ۹). ساختار آجری بنا بر روی پی‌ای سنگی بنا شده است. ابعاد بنا ۲۱ × ۱۸ متر و مساحتش ۳۷۸ متر مربع است. پلان نزدیک به مربع است

نقشه ۷. پلان همکف کوشک باغ عباس‌آباد نطنز (مأخذ: Kleiss, 1987: 348).

نقشه ۸. پلان طبقه اول کوشک باغ عباس‌آباد نطنز (مأخذ: Kleiss, 1987: 349).

نقشه ۹. برش‌های کوشک باغ عباس‌آباد نطنز (مأخذ: Kleiss, 1987: 350).

تصویر ۷. کوشک باغ عباس‌آباد نطنز (عکس از: نگارندگان).

تصویر ۸. کاربندی اخترى سقف حوض خانه کوشک عباس آباد نطنز (عکس از: نگارندگان).

کاروانسرای جنب باغ مرقوم». علاوه بر این بر مبنای مشاهده فیگوروا، هنگام اقامت وی و همراهانش در عباس آباد، گروهی از خدمه در کاروانسرای مجاور باغ، اسکان گزیدند که حکایت از پیشینه صفوی آن دارد: «در حالی که قسمتی از خدمه زیر درخت‌ها جای گرفتند و گروه دیگر در کاروانسرای بدساخت که مجاور باغ بود سرپناهی یافتند. صبح روز بعد که سوم ژوئن بود، سفیر در همان ساعتی که روز گذشته حرکت کرده بودیم از این منزل ناساز که عباس آباد نام داشت بیرون آمد» (فیگوروا، ۱۳۶۳: ۲۳۶).

ساباط

در حال حاضر ساباطی که ساکنان محلی نیز وجود آن را در گذشته تأیید می‌کنند از میان رفته و تنها آثار به‌جای‌مانده از آن قسمتی از دیوار آجری است که خارج از حصار دوم و در حاشیه جاده اصلی نمایان است (تصویر ۹). در بخشی از اجاره‌نامه‌ای که در این پژوهش بدان ارجاع داده شده است، از کاروانسرای (ساباط) مجاور باغ به عنوان یکی از عناصر مورد اجاره نام برده می‌شود: «بانضمام تمامت یک درب باغ بزرگ و کلیه یکدست عمارت در آن و تمامت شش‌دانگ

تصویر ۹. بقایای ساباط عباس آباد نطنز (عکس از: نگارندگان).

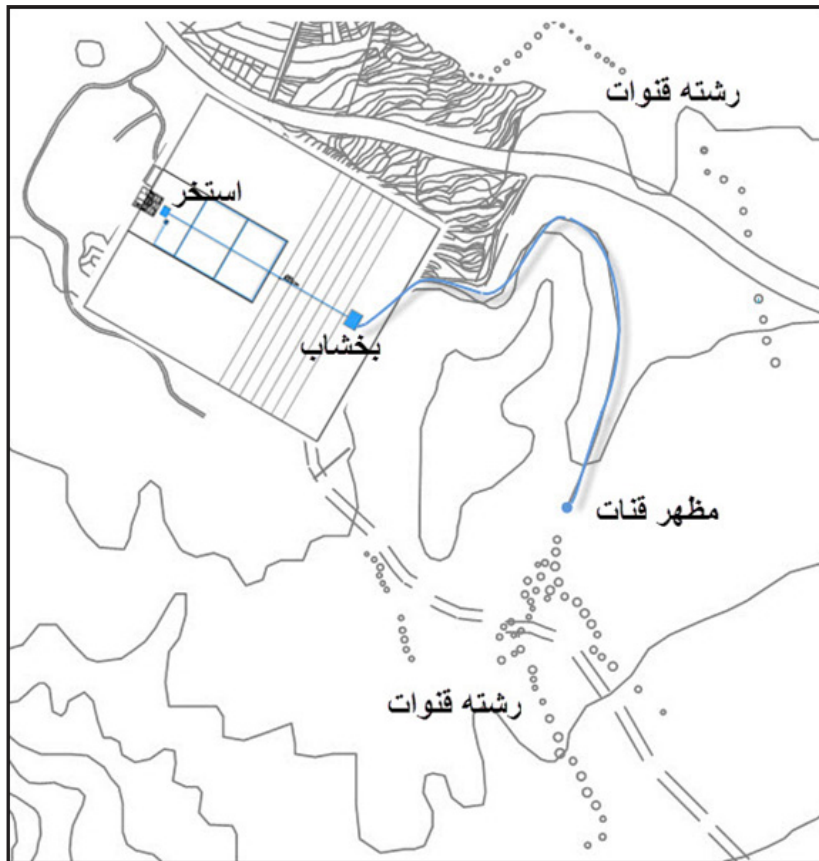
حضور آب در باغ

در چرخه نظام آبیاری، قنات نقش اساسی دارد. قنات‌های نواحی کاشان و نطنز از جمله قنات‌های ابوزیدآباد و تلک‌آباد با قدمت چندصدساله (حائری، ۱۳۸۳: ۲۳) وجود سکونت‌گاه‌های کهن در این نواحی را یادآور می‌شوند. عامل پدیداری قنات‌های پرشمار و در پی آن رونق کشاورزی و آبادی روستاها این ناحیه، کوهستان کرکس است که طبق نظر اوژن اوبن، قنات‌های فراوانی که در زیر کوهپایه‌های شنی کنده اند، آب لازم برای آبیاری دائمی مزارع و درختان باغ‌ها را تأمین می‌کنند (اوبن، ۱۳۹۱: ۳۳۴). سابقه وجود قنات‌ها در این منطقه را می‌توان در سفرنامه‌های دوره صفوی نیز دنبال کرد. در این سفرنامه‌ها ویژگی‌های آب این منطقه را خوبی، سلامت، و قابل شرب بودن آن، به سبب وجود قنات‌هایش می‌دانند (کشیشان ژزوئیت، ۱۳۷۰: ۷۷). سفیر اسپانیا در هنگام عبور از نواحی اطراف کرکس می‌گوید: «در حقیقت بیشتر آب‌های روی زمینی بین راه اصفهان و قزوین، اعم از چشمه و جاری خطرناک اند و تنها آب امامزاده و نطنز و چاه‌های عمیقی که اختصاصاً برای آب آشامیدنی حفر می‌شوند قابل شرب است اگرچه این آب‌ها نیز کاملاً سالم نیستند» (فیگوئروا، ۱۳۶۳: ۲۳۴).

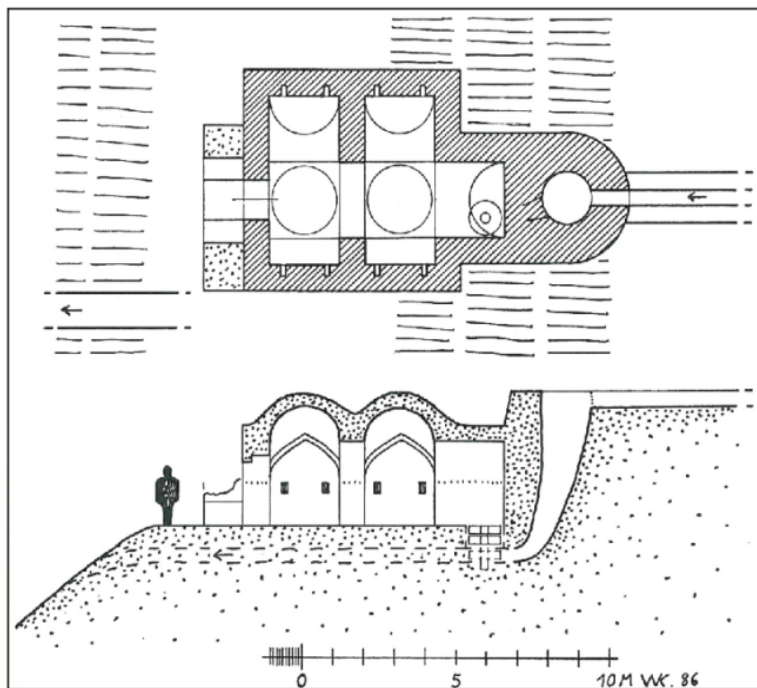
افزون بر این نظام‌السلطنه مافی در خاطراتش که در دوره قاجار نگاشته، قابلیت موجود برای پیدایش قنات در دره‌های کرکس را خاطر نشان می‌سازد و همراهانش نیز در تأیید نظر او، بیلاقی بودن دو باغ عباس‌آباد و تاج‌آباد در دوره صفویه را یادآور می‌شوند: «آنجا به میرزا هادی وزیر نطنز که نوکر خودم بود و به سیدهاشم و جمعی نطنزی گفتم که در دامن این کوه و این دره‌ها استعداد قنات هست. جواب دادند که اغلب از شاهزادگان و اهالی حرم صفویه، تابستان از اصفهان به عباسی‌آباد [عباس‌آباد] و تاج‌خاتون [تاج‌آباد] نطنز به بیلاق می‌آمده اند» (نظام‌السلطنه مافی، ۱۳۶۲: ۱۷۵). از آنجا که باغ عباس‌آباد در موقعیتی طبیعی در شیبی از دامنه کوه کرکس به سمت دشت قرار دارد و اطراف آن را اراضی کشاورزی فراگرفته اند، بستری برای حفر قنات به منظور آبرسانی به باغ فراهم آمده است. آنچه از

عکس‌های هوایی می‌توان استنباط کرد این است که سه رشته قنات به باغ و دو رشته قنات دیگر به زمین‌های زراعی اطراف کشیده شده است.

ساختار پدیدآمده از نظام آبیاری، آب را به اشکال گونه‌گون، جاری در دل زمین و روی بستر آن نمودار می‌سازد (نقشه ۱۰). آب به صورت ساکن در آب‌انبار (تصویر ۱۰)، بخشاب، استخر مقابل عمارت، حوض‌خانه کوشک، حوضچه مجاور استخر، و چشمه‌ای در جنوب شرقی باغ، پدیدار شده که جدا از عملکرد، جنبه بصری‌شان نیز مد نظر بوده است. با نگاهی کلی به مسیر حرکت آب، تا اندازه‌ای به نظامی که برگرفته از نظمی ارگانیک و شکل طبیعی زمین است پی خواهیم برد. نخست آب از رشته قناتی که به سوی باغ کشیده شده اند به مظهر قنات و سپس با طی مسافتی به واسطه نهری به بخشابی با ابعاد ۱۵×۱۹ متر، واقع در بالاترین نقطه که باغ بلند است، می‌رسد. در اینجا است که آب سمت‌وسوی چندگانه می‌گیرد؛ بخشی به سمت چشمه‌ای در جنوب شرقی و مزارع اطراف و بخش دیگر با گذر از آسیابی تنوره‌ای در محور اصلی و طولی باغ، به سوی باغ شاهی روان می‌شود (تصویر ۱۱). عناصر تشکیل‌دهنده این آسیاب شامل تنوره، کانال آبی که به وسیله تنبوشه آب را هدایت می‌کند، و آسیاکده است که کلایس در سال ۱۹۸۶ میلادی نقشه‌ای از آن ترسیم کرده است (نقشه ۱۱) و در گزارشش آن را این‌گونه شرح می‌دهد: «آسیاب دارای ارتفاعی حدود ۵/۳۰ متر است. کانال هدایت آب، جزئی از ساختار آسیابی است که شامل فضایی متشکل از چهار اتاق و ورودی الحاقی می‌باشد» (Kleiss, 1987: 347). این کانال آب، دیواری سنگی با عرض ۱/۳۰ متر است که احتمالاً نموداری از یک آبشار بوده است، ۱۳ به طوری که تنبوشه‌ای به قطر ۲۰ سانتی‌متر به طور عمودی در بخشی از دیوار به سمت بیرون نمایان است (تصویر ۱۲). هم‌اکنون مسیر آب از محور اصلی منحرف و از کنار این دیوار عبور می‌کند. هنگامی که آب به باغ رسمی می‌رسد در دو جهت عرضی و طولی جریان می‌یابد و در حال حاضر خطوطی مبنی بر وجود محور آب در حد میانی باغ تا مقابل عمارت وجود ندارد. اما بنا به نمونه‌های مشابهی

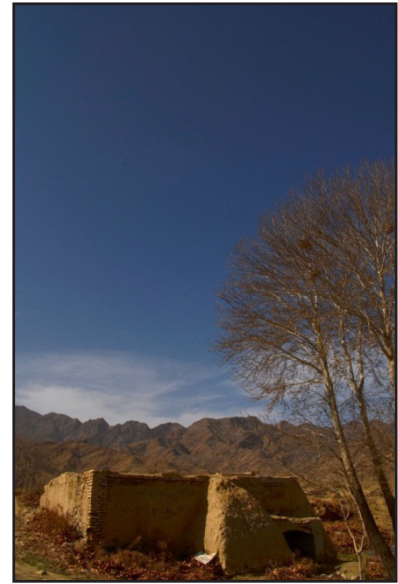
نقشه ۱۰. نظام آبرسانی باغ عباس آباد نطنز (ترسیم از: نگارندگان).

نقشه ۱۱. آسیاب آبی در محور میانی باغ عباس آباد نطنز (مأخذ: Kleiss, 1987: 347).

تصویر ۱۱. آسیاب آبی و در امتداد آن مسیر سنگی حرکت آب به سوی باغ شاهی (عکس از: نگارندگان).

تصویر ۱۰. آب‌انبار در جوار باغ عباس‌آباد نطنز (عکس از: نگارندگان).

بقایای استخری نسبتاً بزرگ مشاهده می‌شود که یک عدد فواره سنگی متعلق به آن در کنار یکی از درگاه‌های رو به حیاط اتاق بزرگ سمت شمال شرقی قرار دارد و به گفته سالمندان روستای ننی، آب این استخر که به آن دریاچه اطلاق می‌شده، از چشمه آبی که در بلندی‌های جنوب شرقی کاخ جریان دارد از دو طریق تأمین می‌شده است:

همچون باغ تاج‌آباد، وجود کانال آبی را در این مسیر می‌توان متصور بود. ساختار مطبق باغ هم در طول از جنوب به شمال و هم در عرض از غرب به شرق، زمینه‌ای برای هدایت جریان آب جهت آبیاری مزارع کشاورزی و دیگر کاربریها چون آب‌انبار را فراهم می‌آورد. شرح اعظم واقفی از ورود آب به استخر مقابل کوشک این‌گونه است: «در جلوی ایوان،

تصویر ۱۲. تنبوشه‌ای در جداره سنگی امتداد آسیاب آبی (عکس از: نگارندگان).

تصویر ۱۳. تنبوشه‌ای عمودی در جداره ورودی ایوان کوشک عباس‌آباد نطنز (عکس از: نگارندگان).

شناخت گونه‌های گیاهان در پیرامون باغ

به سبب منابع مکتوب اندک درباره طرح کاشت درختان باغ عباس‌آباد نمی‌توان دقیقاً گیاهان آن را شناسایی کرد. در نوشته پیش رو با مروری بر کاشت انواع گیاهان در باغ‌های سلطنتی دوره صفویه و حومه مناطق کاشان و نطنز با توجه به اقلیم یکسان و رشد گونه‌های مشابه، مقایسه‌ای تطبیقی انجام گرفت که منتج به شناخت الگوی کاشت گیاهان در زمان پیدایش این باغ شد.

باغ فین کاشان از باغ‌های مورد علاقه شاهان و سیاحان بود تا جایی که سر رابرت کرپورتر و کلمنت آگوستوس دوید که در قرن نوزدهم از آن بازدید کرده‌اند به وصف لطافت و سایه‌گستری سروهایش می‌پرداخته‌اند.

پدر دولاماز که در اواخر دوره صفویه در سال ۱۱۰۱ ق به فین سفر کرده ضمن اشاره به بلندی و تنومندی درختان کاج و سرو که نمودی از کهن‌سالی آنها بوده، از کاشت

یکی به وسیله لوله‌های سفالین [تنبوشه] برای خروج آب از مجرای فواره‌های این استخر و فواره‌های حوض سنگی روی بام ایوان و دیگری به وسیله جوی سنگی روبازی که از سنگ مرمرهایی با تراش‌های مخصوص تشکیل شده بود» (اعظم واقفی، ۱۳۸۴: ۲۵۱).

هم‌اینک آثاری از فواره سنگی و جوی مرمرین که اعظم واقفی شرح داده، دیده نمی‌شود. ابعاد استخر را با ردیابی خطوط به‌جای‌مانده از آن، به طول ۱۱ و عرض ۸ متر می‌توان در نظر آورد. همچنین اصطلاح دریاچه^{۱۴} را که در گذشته به استخر پیش روی عمارت گفته می‌شد می‌توان در منابعی چون منظومه فتوحات شاه اسماعیل با وصفی از استخر باغ فرح‌آباد سراغ گرفت:

در آن باغ دریاچه بس وسیع
بود در سر قطعه بس رفیع
جریش ز روی مساحت چهار
بود از دو ده بیشتر در شمار
بهر جانب از قعر تالب تمام
بود قطع‌ها بزرگ از رُخام
مناظر که هست از حرم سوی باغ
در آن عکس تابیده همچون چراغ
میان وی و منظر است آن‌قدر
که کرده‌ست نهر و خیابان گذر
ز دریاچه‌اش از خَرند انفصال
پذیرفته قصری بسمت شمال
(الحسینی الخلیفه، ۱۱۳۲: ۱۵۵).

همچنین گفته می‌شود که در گذشته حوضی در قسمت بالای ایوان جنوبی جای داشته است که آب آن از لوله‌هایی که درون ستون‌ها تعبیه شده بود، هدایت می‌شد که در اثر عدم تعمیر و نشست آب آن موجب فروریختن سقف [ایوان] شده است (اعظم واقفی، ۱۳۸۴: ۲۵۱). منبع دیگری برای تأیید این مطلب به جز کتاب آثار فرهنگی نطنز و نیز نمونه مشابهی به دست نیامد. هرچند عبور تنبوشه‌ای به قطر ۱۰ سانتی‌متر در دل دیوار در جانب بام ایوان جنوبی، این فرضیه را قوت می‌بخشد (تصویر ۱۳).

شناخت گیاهان باغ

فیگوئروا هنگام بازدید از باغ از آنجایی که درختان به تازگی غرس شده بودند، نامی از تیره آنان نمی برد. وی نقل می کند: «نیمه شب گذشته بود که سفیر به باغی رسید هم از آن شاه. این باغ که نهال هایش را تازه کاشته بودند نه آرایشی داشت و نه ساختمانی، جز شاهنشینی که سفیر در آن منزل کرد. در حالی که قسمتی از خدمه زیر درخت ها جای گرفتند و گروه دیگر در کاروانسرای بدساخت که مجاور باغ بود سرپناهی یافتند» (فیگوئروا، ۱۳۶۳: ۲۳۶).

در اسنادی^{۱۵} که از دهه ۱۳۳۰ قمری بر جای مانده، سخن از فروش انبوه چنارهای کهن به میان می آید. درختان چنار، هم اکنون نیز به عنوان درختان شاخص باغ خودنمایی می کنند (تصویر ۱۴). افزون بر این تک درخت سروی مشهور به سرو مطبق صفوی نیز در بلندای جنوبی باغ همچنان به حیات خویش ادامه می دهد (تصویر ۱۵). مدارکی معتبر مبنی بر وجود سرو بیشتر موجود نیست. اگرچه اعظم واقفی نقل قولی از کدخدای پیشین ننی می کند و شمار سروها را به غیر از سرو باقی مانده، شش اصله ذکر می کند که توسط خبیرالسلطنه به فروش رسیده و قطع شده اند (اعظم واقفی، ۱۳۸۴: ۲۴۹).

کلیس نیز محل این سرو (سرو مطبق صفوی) را در امتداد محور میانی باغ قلمداد کرده که از منظر بیننده در درون باغ قابل رؤیت است (Kleiss, 1987: 347). در حالی که این درخت در امتداد محور اصلی و میانی قرار ندارد. در منظومه فتوحات شاه اسماعیل پس از ذکر موقوفات در اصفهان، به نطنز اشاره ای می شود. واقفی با ارجاع به این منبع، به دوبیتی که نام عباس آباد آورده شده، توجه می دهد که به عقیده وی، باغ عباس آباد نطنز با انبوه درختان کاج مدنظر بوده است.

چو عباس آباد شد وقف ازو
قیامت نیفتد عبوش برو
پذیرفت سرسبزی او رواج
بجنت ز وقفیت باغ کاج
(الحسینی الخلیفه، ۱۱۳۲: ۴۵۶).

درختان میوه به ویژه زردآلو که در حال حاضر نیز از گیاهان شاخص آن منطقه است در میان دو خیابان شرحی ابراز می دارد (کشیشان ژژوئیت، ۱۳۷۰: ۷۶). درختان محور نطنز - کاشان نیز در این بخش مورد تحقیق و بررسی قرار گرفت که معلوم شد در این محور درختان انار و توت و درخت همیشه سبز سرو فراوانی بیشتری دارند. فیگوئروا در گذر از باغی به نام امامزاده یادی از درختان توت آن می کند. اولتاریوس نیز در جوار کاروانسرای خواجه قاسم در زیر سایه درختان سرو و انار اتراق کرده است. بررسی پوشش گیاهان نطنز و حوالی آن به دلیل مشابهت های اقلیمی و سرزمینی نیز از نظر دور نماند. کنتارینی در دوران تیموری (کنتارینی، ۱۳۴۹: ۳۸)، آدام اولتاریوس (اولتاریوس، ۱۳۸۵: ۱۷۲) و فیگوئروا در دوره صفویه و منظومه فتوحات شاه اسماعیل به وجود فراوان تاکستان هایی در شهر نطنز جهت تهیه شراب اشاراتی کرده اند. سفیر اسپانیا هنگام گذر از تاج آباد از توت های خوش طعم آن - که هم اکنون نیز به وفور در نطنز و حوالی آن یافت می گردد - سخن گفته است: «این درخت ها چون هنوز جوان بودند سبزی ای بسیار مطبوع و کمی میوه پیشرس داشتند، از جمله توت های سفید و خوش طعم در شاخه های آن ها به چشم می خورد» (فیگوئروا، ۱۳۶۳: ۲۳۶). علاوه بر این توصیفات سایکس و اعظام قدسی در دوره قاجار، وصف گلابی خوش آب و رنگ این ناحیه از نظر دور نمانده است. درختانی همچون سرو، چنار، انار و تاک گونه هایی هستند که به یقین موجودیتی فراتر از حضور در باغ های شاهی داشته اند و تجلی آن ها را در باور مردمان این سرزمین می توان یافت. چنانکه در کنار اماکن مذهبی مانند امامزاده ها، مقابر و گذرها، تک درختی می نشانند (ابریشمی، ۱۳۸۴: ۹). سرو کهن سال امامزاده سادات در جاریان و چنار مجاور مسجد جامع نطنز از نمونه های این باور هستند. این گونه ها در سنت ایجاد باغ های شاهی نیز به کار رفته اند. بنا بر این با شناسایی گونه های گیاهان بستر، ترکیبی از درختان کاج، چنار، و سرو و درختان مثمیری چون درختان انجیر، زردآلو، به ویژه توت، انار، انگور، و گلابی را می توان در باغ عباس آباد متصور بود.

با توجه به اینکه در هر بیت به یکی از موقوفات پرداخته شده است، به نظر می‌رسد ارتباطی بین این دو بیت به لحاظ موضوعی وجود نداشته باشد. یعنی گفته‌ی واقفی احتمالاً دقیق نیست. پس در بیت نخست، محله‌ی عباس‌آباد در اصفهان منظور نظر شاعر بوده است، چنانکه در *عالم‌آرای عباسی* نیز آن را در رده‌ی موقوفات عام شاه عباس اول قرار می‌دهند (اسکندربیک ترکمان، ۱۳۸۲: ۱۱۱۱). به دیگر سخن، اشاره به باغ کاج در بیت دوم را می‌توان به باغ ماما سلطان مشهور به باغ کاج منسوب دانست که در جانب شرقی باغ چهل‌ستون اصفهان قرار داشته است و سابقه‌اش به دوره‌ی صفوی می‌رسد.^{۱۶}

تنها منبعی که شرح مختصری از نوع درختان باغ عباس‌آباد به دست می‌دهد، کتاب *ده هزار میل در ایران* بر پرسی سایکس است: «پس از طی نشیب و فرازهای متعدد و تماشای دورنماهای دل‌فریب به قریه‌ی عباس‌آباد و کاج و صنوبر آن که منظره‌ی بدیعی دارد به طرف مرکز این ناحیه یعنی نطنز سرازیر شدیم» (سایکس، ۱۳۳۶: ۲۱۰-۲۱۱). در برگردان کتاب سایکس، معادل فارسی کلمه‌ی *Fir*^{۱۷} درختان کاج و صنوبر آورده شده است. نام علمی این گیاه *Abies firma* Siebold & Zucc) و از تیره‌ی سوزنی‌برگان است. *Abies* از گونه‌ی کاج و درخت صنوبر معرب آن است. چنانچه آورده شده: «چلغوزه را در کتاب طب حب الصنوبر (میوه‌ی صنوبر) نویسند و صنوبر درخت کاج را گویند» (فسائی، ۱۳۸۲: ۱۲۶۳). همچنین با نظر به بررسی‌ای که در مورد کاشت گونه‌های درختان در اطراف نطنز انجام پذیرفت به موجودیت کاج از گذشته تاکنون در این ناحیه پی برده شد. بر این اساس درخت کاج را می‌توان از گونه‌های گیاهی این باغ برشمرد. علاوه بر آن بنا به روایتی از اهالی روستای صالح‌آباد، شاه عباس اول شبی که در این باغ اقامت می‌گزیند، سایه‌ی درختان کاج را به سان لشکر دشمن می‌پندارد و دچار هراس می‌شود. از این رو فرمان قطع درختان کاج باغ را صادر می‌کند.^{۱۸}

اسناد به‌جای‌مانده از دهه‌ی ۱۳۳۰ قمری (۱۲۹۱/ش/۱۹۱۳م) مبنی بر طرح شکایت مالک باغ به دلیل فروش شماری از

درختان کهن‌سال چنار، حکایت از قدمت این گونه‌ی گیاهی دارد. با تطابق زمان فروش درختان کهن چنار که به حدود ۱۰۰ سال پیش بازمی‌گردد با تاریخ حدود ۱۸۹۴ میلادی یعنی بیش از ۱۲۰ سال قبل که ژنرال سایکس، از فاصله‌ی دور به نظاره‌ی این باغ نشست و درختان آن را کاج و صنوبر انگاشته است، می‌توان گفت که درختان چنار در باغ وجود داشته‌اند که احتمال خطا در مشاهدات سایکس را تأیید می‌کند (تصویر ۱۴).

بنا بر این با توجه به شرح فیگوروا از فراوانی درختان چنار در باغ تاج‌آباد، حضور درختان کهن‌سال این گونه در نواحی صالح‌آباد و شهر نطنز و افزون بر این اسنادی که گواه بر فروش انبوه چنار در عباس‌آباد دارد، می‌توان از آن به عنوان گیاهی که نقش اصلی را در شکل‌دهی باغ داشته، نام برد. علاوه بر این موجودیت درختان توت از گذشته تاکنون محرز می‌باشد. شواهد اهالی روستاهای اطراف و عکس‌های هوایی دهه‌های سی و چهل شمسی بر حضور درختان توت در امتداد حصار باغ در حاشیه‌ی جاده در دهه‌های پیشین دلالت می‌کند.

تصویر ۱۴. درختان چنار باغ عباس‌آباد نطنز (عکس از: نگارندگان).

ساختار باغ را می‌توان متشکل از عناصر معماری ارزشمندی چون کوشک و عناصر خدماتی دانست. از یافته‌های این جستار، ساباطی صفوی است که همزمانی شکل‌گیری حصار دوم در جوارش را تأیید می‌کند. همچنین وجود قنات‌هایی که به سوی زمین‌های پیرامون باغ کشیده شده‌اند، حکایت از کاربری زراعی آنها دارد و گونه‌ای از باغ‌مزرعه را پدید آورده است که مشابه آن را در باغ تاج‌آباد شاهد هستیم. از این رو محدوده باغ را می‌توان ترکیبی از باغ شاهی و زمین‌های کشاورزی اطرافش در نظر گرفت. در این نوشتار همچنین به شناسایی گیاهان باغ در شکل اولیه اش پرداخته شد. بر این اساس می‌توان گونه گیاهی شاخص باغ را درخت چنار دانست و به وجود درخت کاج در زمان صفویه اذعان کرد. به علاوه درختان توت، گلابی، انار، زردالو، و انگور نیز از گونه‌های مثمر باغ بوده‌اند.

پی‌نوشت‌ها

1. "Continuing to natanz, there was a gentle ascent, the hamlet of Abbasabad, with a group of superb firs, forming an unusual feature in landscape" (Sykes, 1902: 179-180).

۲. این سند، اجاره‌نامه‌ای است که آقای حاجی میرزا محمد رضاخان شریعتی به وکالت از آقای خبیرالسلطنه در تاریخ مهرماه سال ۱۳۱۳ شمسی به مدت سه سال و با مال‌الاجاره‌ای به مبلغ نهصد تومان، تنظیم کرده‌اند. اصل این سند در اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان نطنز نگه‌داری می‌شود.

۳ دهستان برزورد شامل روستاهای ایبانه و هنجن و کُمجان است.
۴. منطقه حفاظت‌شده کرکس در تاریخ ۷۴/۶/۱ به عنوان منطقه شکارممنوع و از تاریخ ۸۶/۱۱/۱۵ به منطقه حفاظت‌شده تبدیل شده است.

۵ برگرفته از پایگاه ملی نام‌های جغرافیای ایران.
۶. سربرگ‌های نامه‌های موجود در بایگانی سازمان اسناد ملی حاکی از تصدی سمت توسط وی در وزارت امور خارجه است.
۷. نام خبیرالسلطنه در نشست جلسات مجلس ملی دیده می‌شود، همچنین سربرگ‌های نامه‌های مبادله‌شده بین وزارت جلیله معارف اوقاف و اداره تلگراف‌خانه مبارکه، نشانگر سمت اوست.
جلسه ۱۱۲ مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره ۴، صورت مشروح مجلس یوم ۵ شنبه دهم شهر ذی‌قعدة ۱۳۴۰ مطابق پانزدهم سرطان ۱۳۰۱: «وزیر پست و تلگراف اگر اجازه می‌فرمایید قبلاً آقای خبیرالسلطنه را که یکی از قدیم‌ترین اعضاء وزارت پست و

تصویر ۱۵. تک‌درخت سرو باغ عباس‌آباد نطنز (عکس از: نگارندگان).

نتیجه‌گیری

باغ تاریخی عباس‌آباد نطنز از باغ‌های شاهی صفوی است که به صورت منزلگاه موقت تابستانی در منطقه بیلاقی و شکارخیز نطنز و در حومه شهر بنیان نهاده شده است. تاریخ احداث باغ احتمالاً در میان سال‌های ۱۰۰۰-۱۰۱۵ ق است. در روند پژوهش، طرح سکونت‌گاهی عباس‌آباد با توجه به پدیداری نشانه‌هایی از معدن سرب و روی با قدمت صفوی، قلعه، قبرستانی قدیمی و زمین‌های کشاورزی، مشخص شد که باغ بخشی از قریه‌ای به همین نام بوده است. ساکنان این قریه در قلعه‌ای مشهور به کهنه که در حال حاضر از میان رفته است، سکونت داشته‌اند و در اواخر دوره صفویه به روستای ننی مهاجرت کرده‌اند. وجود این قلعه کارکرد زراعی زمین‌های پیرامونی‌اش را توجیه می‌کند.

تلگراف هستند به سمت معاونت وزارت پست و تلگراف معرفی می‌کنم» (برگرفته از سایت کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی به نشانی: www.ical.ir)

جلسه ۱ بهمن سال ۱۳۰۶: «معاونین جدید وزارتخانه‌ها به این ترتیب معرفی شدند: مدیرالدوله سمیعی معاون وزارت معارف - منتظم الدوله معاون وزارت داخله - علی‌خان خبیرالسلطنه معاون وزارت پست و تلگراف» (برگرفته از سایت مؤسسه تاریخ مطالعات تاریخ معاصر ایران به نشانی: www.iichs.ir)

۸. در بخشی از نامه شماره ۳۵۷۲ به تاریخ ۱۷ ثور ۱۳۳۱ که از جانب مفاخرالسلطنه به وزارت جلیله اوقاف نوشته شده، عنوان می‌شود که پدر وی چند ماهی است که مرحوم شده است.

۹. نامه ۴۰۷۴، به تاریخ ۴ تیر ۱۳۰۴ شمسی: «اداره معارف و اوقاف کاشان به مقام منبع وزارت جلیله معارف و اوقاف دامت شوکت، بدیهی است مطابق وقف‌نامه متولی آن معلوم و چنانچه بطناً بعد بطن با ارشد اولاد می‌باشد و آقای مفاخرالسلطنه هم مرحوم و اولاد به ارشدهی ندارند امور تولیت آنجا را به آقای خبیرالسلطنه آخ‌اخو آن مرحوم مَفُوض خواهند فرمود».

۱۰. منظور از باغ رسمی در اینجا بخشی است که عناصر اصلی باغ چون کوشک، درختان و... در آن شکل گرفته‌اند.

11. wirtschaftsgebäude.
12. Unidentified, Iran, Ullens de Schooten, Baroness Marie-Thérèse: Funding for this image is provided by the Aga Khan Program, olvwork640161.
- ۱۳ با استناد به روایت یکی از اهالی صالح‌آباد.
- ۱۴ لغت‌نامه دهخدا ذیل «دریاچه»: حوض بزرگ که در باغ‌های بزرگ است.
۱۵. اسناد برگرفته از آرشیو ملی ایران با موضوع «اجاره درخت باغ موقوفه عباس‌آباد نطنز» که تاریخ‌شان بین سالهای ۱۲۹۸ - ۱۳۰۴ شمسی و دارای ۶۳ برگ با شناسه سند: ۲۱۶۶۷/۲۵۰ هستند.
- ۱۶ لغت‌نامه دهخدا ذیل «باغ کاج»: از باغ‌های عصر صفوی متصل به ضلع شرقی باغ چهلستون اصفهان.
17. “with a group of superb firs, forming an unusual feature in landscape” (Sykes, 1902: 179-180).
۸. بر مبنای مصاحبه نگارنده با دو نفر از روستاییان ساکن صالح‌آباد.

منابع

- ابریشمی، محمدحسن. (۱۳۸۴). «سرو در فرهنگ ایرانی و نقش‌های هخامنشی». در پژوهش‌های ایران‌شناسی، ج ۱۵، ص ۲۹-۹.

- اعظم واقفی، سیدحسین. (۱۳۸۴). میراث فرهنگی نطنز. ج ۳.

تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

- الحسینی الخلیفه، سیداحمد. (۱۳۲۲). تاریخ شاه اسماعیل دوم (یا منظومه فتوحات شاه اسماعیل. شماره ۴۷۶۹. کتابخانه و موزه ملک (نسخه خطی).

- اولثاریوس، آدام. (۱۳۸۵). سفرنامه آدام اولثاریوس: ایران عصر صفوی از نگاه یک آلمانی. ترجمه احمد بهپور. تهران: ابتکار نو.

- اوپن، اوژن. (۱۳۹۱). ایران امروز. ترجمه علی‌اصغر سعیدی. تهران: نشر علم.

- دانشگاه کمبریج. (۱۳۷۹). تاریخ ایران: دوره تیموریان، ترجمه یعقوب آژند. تهران: جامی.

- اسکندربیک ترکمان. (۱۳۸۲). تاریخ عالم آرای عباسی. ج ۳. با اهتمام و تنظیم ایرج افشار. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.

- جنابیدی، میرزا بیگ بن حسن. (۱۳۷۸). روضه الصفویه: تاریخ دوره صفویه. تهران: موقوفات دکتر محمود افشار.

- حائری، محمدرضا. (۱۳۸۶). قنات در ایران. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

- سابتلنی، ماریا اوا. (۱۳۸۷). «باغ ایرانی: واقعیت و خیال». در گلستان هنر، ش ۱۲، ص ۱۶-۲۹.

- سایکس، پرسی مولزورث. (۱۳۳۶). سفرنامه ژنرال سر پرسی سایکس یا ده هزار میل در ایران. ترجمه حسین سعادت نوری. تهران: کتابخانه ابن سینا.

- فسائی، حسن بن حسن. (۱۳۸۲). فارسنامه ناصری. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.

- فیگوئروا، دن گارسیا دسیلوا. (۱۳۶۳). سفرنامه دن گارسیا دسیلوا فیگوئروا. ترجمه غلامرضا سمیعی. تهران: نشر نو.

- کشیشان، ژزوئیت. (۱۳۷۰). نامه‌های شگفت‌انگیز از کشیشان فرانسوی در دوران صفویه و افشاریه. ترجمه دکتر بهرام فره‌وشی. تهران: مؤسسه علمی اندیشه جوان.

- کلایس، ولفرام. (۱۳۸۷). «کاخ‌های صفوی». در گلستان هنر، ش ۱۱، ص ۶۸-۷۳.

- کنتارینی، امبروجو. (۱۳۴۹). سفرنامه امبروسیو کنتارینی. ترجمه قدرت‌الله روشنی. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.

- لمتون، آن کاترین سواپن فورد. (۱۳۷۷). مالک و زارع در ایران. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

- ملکوتی، سیدعلی. (۱۳۸۴). «میهمان‌خانه علی‌آباد در راه قم». در پژوهش‌های ایران‌شناسی، ج ۱۶، ص ۸۴۵-۸۵۵.

- نجاتی، رحمت‌الله. (۱۳۴۶). «چشمه‌علی دامغان». در یغما، ش ۲۳۴، ص ۵۴۰-۵۴۶.

- نظام‌السلطنه مافی، حسین‌قلی‌خان. (۱۳۶۲). خاطرات و اسناد حسین‌قلی‌خان نظام‌السلطنه مافی. ج ۱. تهران: نشر تاریخ ایران.

Zeit“. in *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, vol.20, pp.345-368.

-Sykes, Percy Molesworth. (1902). *Ten Thousand miles in persia or eight years in Iran*. London: Murray.

-Kleiss, Wolfram. (1994). "Die safavidisch Palastanlage von Tadjabad". in *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, vol. 27, pp.289-295.

-Kleiss, Wolfram. (1987). "Schlosser und Herrensitze auf dem Lande aus safavidischer und qadjarischer